

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. II

ISSUE – LII

Year – 7

29 March 2022

Indian Economy : Opportunities and Challenges in 21st Centure

:: Editor ::

Dr. M. V. Hiray

:: Co - Editor ::

Dr. D. N. Sonawane

Dr. B. M. Sonawane

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India)

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -
Maharashtra) Email: Shrishprakashan2009@gmail.com umbarkar.rajesh@yahoo.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar Mob. No: +91-9623979067

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	महाराष्ट्रातील मानव विकासाचे वास्तव आणि उपाययोजना	प्रा. पंढरीनाथ दिसागज	01
02.	केंद्र - राज्य घटनात्मक आर्थिक सहसंबंध	डॉ. सी. डी. राजपुत	07
03.	क्रिप्टो करन्सी- एक अभ्यास	प्रा. सुजाता वसंत आहिर डॉ. वी. एस. आव्हाड	11
04.	संद्रिय शेती : एक काळाची गरज	प्रा. रामेश्वर भाऊसाहेब पवार	14
05.	कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा.डॉ.आर.पी. पाटील जनार्दन जानजी देवरे	19
06.	उदयोन्मुख भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने	प्रा. डॉ. डी. एन. सोनवणे	22
07.	भारतीय भाषांमध्ये उच्च शिक्षण	प्रा. डॉ. देशमुख बिभीषण	26
08.	आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रातील अभ्यासात विनिमय दराचे महत्व संकल्पना आणि प्रकार	Dr. Sunita B Ahire	30
09.	स्त्रियांचे श्रम आणि अर्थकारण	अजय एकनाथ अहिर	39
10.	भारतीय महिलांचे आर्थिक मजबूतीकरण	ज्योती प्रविणचंद्र पाटील जयश्री पुरुषोत्तम सरोदे	43
11.	राष्ट्रीय कृषी पीक विमा योजना : सिंहावलोकन	डॉ. एम. व्ही. हिरे	47
12.	कृषीक्षेत्र ते सेवाक्षेत्र, अर्थजगतात स्वतंत्र भारताचा समृद्ध प्रवास!	राजेश गंगाधरराव उंबरकर	52
13.	कृषी क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचे योगदान	सुजाता रविंद्र मगरे	55
14.	महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाजिक योगदान	प्रा. जे. आर. भावसार	57
15.	२१ व्या शतकातील मराठी चित्रपटांचे बदलते रूप व आर्थिक वाटचाल.	जयराम राजीव माळी	59
16.	मराठवाडा विभागातील वैद्यकीय पायाभूत सुविधेचा अभ्यास	विठ्ठल हरिभाऊ नागरे डॉ. जी. आर. खेडकर	63
17.	भारतातील बेकारीची भिषणता	डॉ. राजेंद्र एन. बोरसे	70
18.	महिला सक्षमीकरणातील महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची भूमिका एक चिकित्सक अभ्यास	कामिनी शशिकांत देवरे डॉ. बी. एम. सोनवणे सर	72
19.	नाशिक जिल्ह्यातील लोकसंख्या वितरण : तुलनात्मक विश्लेषण	प्रा. एस. आर. पगार	77
20.	भारतीय आर्थिक सुधारणा	जीवन अशोक गुंजाळ	80
21.	जागतीकीकरण : भारतीय शेती आणि अर्थव्यवस्था एक अभ्यास	प्रा. पी. डी. हुडेकर	83
22.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता	नंदिनी मनोज लखेरी	89

23.	महाराष्ट्र राज्याची जमीन धारणा आणि तृणधान्यपीक पद्धतीचा अभ्यास	प्रा. रघुनाथ मुग्लीधर आंबेकर	93
24.	जलव्यवस्थापन, जलसिंचन - काळाची गरज	राहुल मोरेश्वर लभाने	97
25.	"असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांचा सामाजिक, आर्थिक व आरोग्य विषयक स्थितीचा अभ्यास विशेष संदर्भ नाशिक शहर"	महेंद्र जयवंत खरे प्रा. डॉ. शामराव भगवान वायसे	103
26.	21 व्या शतकातील भारताचा औद्योगिक विकास	अहिरे पूजा मनोहर	115
27.	केंद्र - राज्य आर्थिकसंबंध : सिंहावलोकन	BIRARI TANMAY SHARAD	119
28.	आंतरराष्ट्रीय संबंधातील नवीन राजकीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. मनिष सोनवणे	124
29.	भारतातील डिजिटल शेतीचे भविष्य	डॉ. मनोज व्ही. जगताप डॉ. हिरामण एम. क्षीरसागर	132
30.	भारतातील सहकार आणि महिला सबलीकरण	प्रा. इंद्रजित ऐवळे	135
31.	शेतमाल विक्री व्यवस्थेतील समस्या आणि उपाय	डॉ. एम. जी. थोपटे	139
32.	दारिद्र्य आणि बेरोजगारी देशाच्या आर्थिक विकासातील एक अडथळा	प्रा. पारधी प्रवीण सोमा	144
33.	केंद्र- राज्य वित्तीय संबंध Central -State Financial Relation	प्रा. डॉ. जगदीश देशमुख	150
34.	कृषि विकामामध्ये नवीन तंत्रज्ञानाची भूमिका आणि परिणामांचा अभ्यास	डॉ. विठ्ठल फुलारी पवन चुंगडे	154
35.	कृषीव्यवसाय उद्योग क्षेत्र संधी आणि आव्हाने (Agri-business Industries Opportunities & Challenges)	प्रोफेसर डॉ. सुहास आव्हाड डॉ. गणेश वाळुंज	158
36.	केंद्र-राज्य वित्तीय आणि राजकीय संबंध	बालाजी सोनबा खरोडे	162
37.	केंद्र व राज्य आपत्तीच्या स्थितीत राजकीय संबंधांचा अभ्यास	प्रा. डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा	167
38.	दारिद्र्य आणि बेरोजगारी	प्रा. डॉ. खोकले आर. के.	173
39.	"नाशिक जिल्ह्यातील शेती विकासात कृषीपर्यटनाची भूमिका"	वाघ जीवनकुमार शामराव डॉ. हिरामण मधुकर क्षीरसागर	179
40.	"शेतकरी आठवडे बाजार एक अर्थार्जन रोजगार"	प्रा. पंकजकुमार सुरेश गांगुर्डे	184
41.	शेती विकासाच्या दृष्टिकोनातून कन्नड तालुक्यातील पशुधनाचा आढावा	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	189
42.	"श्राद्धिवासी समूहाच्या पर्यावरण जतन करण्याच्या परंपरा"	गुमाडे समाधान बापू	195
43.	मानवीय अर्थव्यवस्था: विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी आकर्षण केंद्र	दिलीप आप्पा जगताप	197
44.	शिवकालीन जलव्यवस्थापन (Water Management in Chhatrapati Shivaji's Period)	प्रा. डॉ. सुनिता विजय रणाते	200
45.	महिला मधुमीकरण - राज्य शासनाची भूमिका	प्रा. कविता किसन भोये	204
46.	भारतीय शेतीचा इतिहास	प्रा. डॉ. एम. आर. खोत	208

47.	नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संवर्धन व शाश्वत विकासा काळाची गरज	डॉ. काळनर सुनिता	212
48.	नाशिक जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात नैसर्गिक साधनसंपत्तीची भूमिका	नामदेव कारभारी डफळ प्रा. डॉ. सुहास आन्हाड	217
49.	नाशिक जिल्ह्यातील जलसिंचनाचा झालेला विकास" एक भौगोलिक अध्ययन. (महाराष्ट्र)	भगवान श्याम भाऊ निकम	223
50.	नाशिक जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या बदलाचा चिकित्सक अभ्यास (सन १९७१ - २०११)	डॉ. अनिल डी. पवार	228
51.	भारतातील बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्र: सिंहावलोकन	भुषण तात्यासाहेब शिरोळे	231
52.	कृषी विपणन आणि त्यातील समस्या	श्र्वेताली देविदास सोनवणे	237
53.	भारतातील बँकिंग क्षेत्रातील बदलांचे अवलोकन	गणेश बळवंत वाघ	240
54.	कच्चा तेलाच्या किंमती आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. एम. एन. बोदरे प्रा. के. एस. चौधरी	243
55.	"महाराष्ट्रातील सर्व शिक्षा अभियान योजनेचे मूल्यमापन"	ज्ञानदेव सुभाषकृवर	247
56.	ग्रामीण विकासातील नाबार्डच्या भूमिका	पूजा बाळू उशीर	250
57.	कृषी विपणन प्रक्रियेत होणाऱ्या बदलांचे आर्थिक विश्लेषण	समर्थ शरद गोऱ्हे	253
58.	ग्रामीण भागामध्ये आर्थिक समावेशन साध्य करण्यात व्यवसाय प्रतिनिधींच्या भूमिकेचा चिकित्सक अभ्यास	योगेश लक्ष्मण भारस्कर डॉ. आशालता सोनवणे	256
59.	भारतीय आरोग्य विमा (Health insurance)	तुषार बापू पवार	260
60.	उद्योजकता : बेरोजगारी दूर करण्यासाठी काळाची गरज	प्रा. उदय खंडू टेके डॉ. सोमनाथ भागा सानप	264
61.	भारतीय आर्थिक सुधारणा	जीवन अशोक गुंजाळ	268
62.	ई-बँकिंग मधील आधुनिक प्रवाह	प्रा. डॉ. सावंत रजनी नामदेवराव	271
63.	महिला सबलीकरणात शासनाच्या उपाययोजना	डॉ. नानासाहेब बी. दाभाडे	274
64.	केंद्र - राज्य आर्थिक संबंध : सिंहावलोकन	Wadge Kunal Dipak.	278
65.	शेती तंत्रज्ञान व उत्पादकता	श्री. संदिप नारायण अहिरे	283
66.	कृषी व्यापार व व्यावसायिक दृष्टीकोन : एक काळाची गरज	डॉ. डी. व्ही. हारगिले	287
67.	भारतातील ग्रामीण विकामाची दशा आणि दिशा	प्रा. अमोल पर्वत गरुड	291
68.	डॉ. वाबासाहेब आंबेडकर आणि आर्थिक-सामाजिक सुधारणा	श्रुती उमेश दोडे	297
69.	वजेट २०२२ : देशाच्या उज्वल भवितव्याचा योग्य मापदंड- सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन!	जाधव रूपाली निवृत्ती डॉ. अमोल गायकवाड	302
70.	भारतीय शेतीच्या शाश्वत विकासासाठी आधुनिकीकरण	डॉ. एस. पी. देवरे	305
71.	वित्त आयोग व केंद्र - राज्य राजकीय - वित्तीय सहसंबंध	प्रा. एन. ए. पाटील	308
72.	ऑनलाईन-ऑफलाईन संमिश्र शिक्षण पद्धतीचे सहअस्तित्व : काळाची गरज	प्रा. बी. एस. निकम	313
73.	भारतातील बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्र: सिंहावलोकन	दिनेश नाना कुंभार	317

74.	भारतातील बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्र: सिंहावलोकन	पृथ्वीराज रत्नाकर शेलार	320
75.	विपणन ही एक आर्थिक प्रक्रिया	हेमंत सुधीर खोंडे	323
76.	कृषी क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचे योगदान	प्रफुल्ल मन्साराम अहिरे	326
77.	कृषी क्षेत्रातील तंत्रज्ञान विकास	सुखदेव पांडुरंग नागरे	332
78.	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर COVID-19 चा परिणाम	अक्षय समाधान कदम	336
79.	महिला सबलीकरण : एकविसावे शतक	प्रा. डॉ. मीनाक्षी पुंडलिक पाटील	343
80.	कृषी विपणन	बुद्धप्रिया संजय यशोद	348
81.	'जल प्रदूषणावर उपाय सुचवणे'	आरती प्रकाश वारुळे	361
82.	ऑनलाईन शिक्षण अँड डिजिटल इंडिया	डॉ. दिपक वसंत चव्हाण	363
83.	महिला सबलीकरण एक प्रेरणादायी उदबोधन	प्रा. एल के पवार	366
84.	डिजिटल शिक्षण	संतोष रामराव डवरे	370
85.	"भारतीय अर्थव्यवस्थेतील ग्रामीण विपणनातील समस्या आणि आव्हाने"	प्रा. रामदाम त्र्यंबक तुपलोडे	372
86.	भाववाढ एक चिकित्सक अध्ययन	Dr. Sunita B. Ahire	377
87.	महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाजिक योगदान	प्रा. जे. आर. भावसार	387
88.	21 वीं शती में आदमी की खोज (डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के 'आदमी है कहाँ ?' के विशेष संदर्भ है)	डॉ. राजाराम शेवाळे	389
89.	समाज सुधारक राजा राममोहन रॉय यांच्या विचारांची प्रासंगिकता	प्रा. श्री. आर. के. सुर्यवंशी	393
90.	ग्रामीण विकासाचा सुधारित केंद्रीय दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. पी. टी. निकम	396
91.	جدید تکنیکی ذریعہ تعلیم اور اردو	Dr. Siddiqui Shaheena Parwin Md. Ilyas	403
92.	پرنٹ اور ڈیجیٹل میڈیا میں روزگار کے مواقع	پروفیسر سعیدہ پروین نہال احمد	408
93.	ڈیجیٹل تعلیم: مواقع، خطرات اور چیلنجز	Miss. Shaziya Nausheen Jaleel Ahmed.	412
94.	गरिबी आणि बेरोजगारी	अहिरे साक्षी किशोर	417
95.	डिजिटल एज्युकेशन इंडिया	अर्पना सुरेंद्र येवले	420
96.	पंचायतराज आणि महिला	संतोष रामराव डवरे	422

महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाजिक योगदान

प्रा. जे. आर. भावसार

इतिहास विभाग प्रमुख, महिला-संस्कृत-पुष्पावतई हिंदू महिला महाविद्यालय, मालेगाव कॅम्प, मालेगाव, जि. नाशिक

प्रस्ताविक

महात्मा ज्योतीराव फुले हे आधुनिक महाराष्ट्रातील एक प्रमुख समाजसुधारक, विचारवंत, शिक्षणतज्ञ व संतद्वय देखील होते. महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या कार्यामुळे 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीला बळ मिळाले. महात्मा फुले यांनी स्त्रिया व दलित्यांच्या शिक्षणासाठी मोठा पुढाकार घेतला. त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर ग्रंथलेखन करून आपले विचार मांडले. त्याचे विचार हे आधुनिक काळात विचार हे आधुनिक काळात सुद्धा तेवढेच महत्त्वाचे आहे. महात्मा फुले यांनी शेतीचे महत्त्व ओळखले होते. त्यांनी शेतकऱ्यांना वैचारिक व आर्थिक गुलामगिरीतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी शेतकरी व कामगार वर्गावर होणाऱ्या अन्याय व अत्याचाराला आपल्या वर्तमानपत्रातून व ग्रंथातून वाचा फोडली. त्यामुळे सरकारचे शेतकरी व कामगारांच्या व्यथाकडे लक्ष गेले.

पार्श्वभूमी :

महात्मा ज्योतीराव फुले यांचा जन्म 11 एप्रिल 1827 रोजी पुणे येथे झाला. सातारा जिल्ह्यातील कटगुण हे त्यांचे मुळगाव होय. त्यांचे पुर्वज सातार्यावरून पुणे येथे स्थायिक झाले. त्यांचे आजोबा फुलांचा व्यवसाय करीत असे त्यामुळे त्यांचे 'गो-हे' हे आडनाव वाजूला पडले व ते 'फुले' ह्या आडनावाने ओळखले जाऊ लागले. ज्योतीबांच वडीलांचे नाव गोविंदराव व आईचे नाव चिमणीबाई होते. इ.स. 1842 मध्ये त्यांनी इंग्रजी शाळेत प्रवेश घेतला. त्यांच्यावर अमेरिकन विचारवंत थॉमस पेन यांचा मोठा प्रभाव होता. ज्योतीबांचा विवाह वयाच्या 13 व्या वर्षी सातारा जिल्ह्यातील नायगावच्या खडोजी नेवसे पाटील यांची कन्या सावित्रीबाईचे वय अवघे 9 वर्षे होते. ज्योतीबा एकदा आपल्या एका ब्राम्हण मित्राच्या लग्नाला गेले होते. तेथे नवरदेवाच्या मिरवणुकीत ते माळी समाजाचे आहे. म्हणून काही ब्राम्हण लोकांनी त्यांचा अपमान केला. हा अपमान ज्योतीबांच्या जिद्दारी लागला. सामाजिक अन्यायाच्या विरुद्ध आपण संघर्ष केला पाहिजे याचा त्यांनी निश्चय केला.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य

महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या मनात सामाजिक अन्यायाच्या विरोधात चीड भोल्या प्रमाणावर होती. त्यांची सर्वप्रथम स्त्रियांच्या उद्धाराचे कार्य हाती घेतले. त्याकाळात स्त्रियांवर खुप मोठ्या प्रमाणात अन्याय होत असे. स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता.

वालविवाह, कुमारी ..... विवाह, बहुपत्नीत्व, केशवपन या सारख्या अनेक वाईट प्रथा समाजात होत्या. ह्या प्रथांचे धाडन करणे हे स्त्रियांसाठी सक्तीचे होते. विधवा स्त्रियांना तर खुपच भयानक त्रास दिला जात असे. श्रीदक्यात स्त्रियांना सर्व प्रकारचे हक्क नाकारले गेले होते. स्त्रियांची हि दैन्यावरस्था दूर करण्यासाठी महात्मा फुले यांनी खुप प्रयत्न केले. स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करायची असेल तर सर्वप्रथम त्यांना ज्ञानाचे दरवाजे उघडून

दिले पाहिजे. पण त्याकाळात स्त्रियांना शिक्षण देणे हे धर्माच्या विरुद्ध आहे असे सनातनी लोकाना वाटत असे अशा परिस्थितीत त्यांनी पुणे शहरात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. त्याची पत्नी सावित्रीबाई हि शिक्षिकेचे काम केले. पण तत्कालीन समाजाने त्यांचा खुप छळ केला. त्यांना घर सोडावे लागले. तरी ते आपल्या कार्यापासून परावृत्त झाले नाही.

महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी विधवा स्त्रीयांचे केशवपन थांबविण्यासाठी पुण्यातील न्हाव्यांचा संप घडवून आणला. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे केशवपनाची प्रथा बंद झाली. महात्मा फुले यांनी स्वतःच्या घरात बालहत्या प्रतिबंधक गृह सुरु केले. त्यांनी विधवा स्त्रीयांना बाळंतपणासाठी आपल्या घरात आश्रय दिला. सावित्रीबाईंनी स्वतः दाईचे काम केले त्यांनी विधवा स्त्रियांच्या मुलाला दत्तक घेतले व त्याला डॉक्टर बनविले.

अस्पृश्यांच्या उद्धारार्थे कार्य:-

महात्मा फुले यांनी समाजातील दुर्बल, उपेक्षित, शोषित घटकांना न्याय मिळवून देणे हे आपले जीवित कार्य मानले. भारतीय समाज व्यवस्थेतील सर्वात उपेक्षित घटक असलेल्या अस्पृश्य समाजाकडे व त्यांच्या प्रश्नांकडे त्यांनी लक्ष वेधले. शिक्षणाशिवाय अस्पृश्य समाजाची प्रगती होणे अशक्य आहे याची त्यांना जाणीव होती. त्यांनी अस्पृश्य समाजातील मुलांसाठी पहिली शाळा पुण्यात सुरु केली. त्यांना सनातनी लोकांनी खुप त्रास दिला.

सनातनी लोकांच्या दृष्टीने हा मोठा अधर्म होता. पण महात्मा फुले डगमगले नाही. त्यांनी पुण्यात अनेक ठिकाण अस्पृश्य समाजातील मुलांसाठी शाळा सुरु केल्या. त्यांनी अस्पृश्य समाजातील लोकांमध्ये शिक्षणाची गोडी निर्माण केली. पुणे शहरात पाण्याचे दुर्भिक्ष्य पडून अस्पृश्यांचे पाण्याविना अतोनात हाल होत असत. सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांनी पाणी भरण्यास मज्जाव केला जात असे. हे पाहिल्यावर त्यांनी 1868 मध्ये अस्पृश्यांसाठी आपल्या घरातील पाण्याचा हौद खुला केला. महात्मा फुले यांनी अस्पृश्यांना जागृत करून त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून दिली. तसेच संघटित होऊन अन्यायाविरुद्ध लढण्याची शिकवण दिली. महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना 24 सप्टेंबर 1873 रोजी केली. 'सर्वसाक्ष जगप्रती, त्याला नकोच मध्यरथी' हे या समाजाचे ब्रीदवाक्य होते. सत्यशोधक समाजात सर्व जातींना प्रवेश होता. समाजातील ब्राम्हण वर्गाची मक्तेदारी नष्ट करणे व अस्पृश्यांच्या कल्याणासाठी सत्यशोधक चळवळ सुरु केली. महात्मा फुले हे शेतक-यांचे कैवारी होते. शेतकरी वर्ग हा समाजातील मोठा महत्वाचा घटक पण तो दारिद्र्यात होता. ब्राम्हण, व्यापारी व सरकारी अधिकारी त्यांचे शोषण करीत आहे. शेतकऱ्यांवरील अन्याय दुर करण्यासाठी त्यांनी शिक्षणाचा आग्रह धरला. त्यांनी इंग्रजांकडे शेतकऱ्यांच्या बऱ्याच मागण्या केल्या. शेतकऱ्यांवरील अन्याय दुरु व्हावा यासाठी ते आयुष्यभर झटले. अशा थोर समाजसुधारकाचा मृत्यू 28 नोव्हेंबर 1890 रोजी झाला.

संदर्भ :

- 1) महात्मा फुले शोधाच्या नव्या वाटा - सपा. हरी नरके
- 2) ज्योतीराव फुले आणि सीमूलीचा विचार - डॉ. आम्बेट गेल
- 3) महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास - जी. एल. भिडे, एन.डी. पाटील
- 4) महाराष्ट्र आणि समाजसुधारक - प्रा. चंद्रकांत मडलीक
- 5) आधुनिक महाराष्ट्र - डॉ. गी.एन. सरदेसाई